

М. Ю. Огай,*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,**провідний науковий співробітник,**докторантка,**Інститут демографії та досліджень якості життя**імені Михайла Птухи НАН України,**E-mail: ogay@ukr.net**Scopus ID: 57952923000**Researcher ID: AIA-0212-2022**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9292-5710>*

Трансформація людського капіталу в Україні: демографічний та освітній виміри

Людський капітал, що акумулює знання, навички, здоров'я та потенціал населення, є критично важливим активом для стійкості економіки та післявоєнного відновлення України. В умовах повномасштабної агресії ключовим завданням є адекватна оцінка його поточного стану та трансформацій. З огляду на це, мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу змін людського капіталу крізь призму соціально-демографічних та освітніх характеристик домогосподарств.

У статті представлено результати аналізу за двома ключовими вимірами трансформації людського капіталу – демографічним (кількісний, віковий та гендерний склад домогосподарств з огляду на міграційні зсуви) та освітнім (галузева сегрегація та бар'єри для раннього розвитку людського капіталу); також, опосередковано, розглянуто економічний вимір (а саме, активність домогосподарств та соціальну відповідальність його членів). Дослідження також акцентує увагу на територіальній диференціації характеристик цих вимірів між міськими та сільськими поселеннями.

Інформаційною базою дослідження слугують дані загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств, проведеного у грудні 2023 р. – лютому 2024 р., та дані державного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, проведеного у 2021 році та на початку 2022 року. Зазначені обстеження мають гармонізовану методологічну основу, що дозволяє адекватно оцінювати масштаби структурних трансформацій.

Результати дослідження ілюструють суттєві демографічні втрати та структурні зміни. Зафіксовано скорочення загальної кількості приватних домогосподарств з 14,5 млн до 13,6 млн та зменшення їхнього середнього розміру з 2,6 особи до 2,3 особи. Найбільш драматичною зміною є падіння на 10,9 в. п. частки домогосподарств із дітьми до 18 років (з 37,8% до 26,9%), що є прямим наслідком зовнішньої міграції. Аналіз фіксує посилення гендерної асиметрії у соціальній відповідальності: жінки очолюють близько 66% домогосподарств. Економічний аналіз вказує на високу вразливість людського капіталу, оскільки серед домогосподарств, які мають працюючих осіб, 56,9% залежать лише від одного годувальника, що створює критичні соціальні та фінансові ризики.

В освітньому вимірі підтверджено наявність значного якісного потенціалу людського капіталу, оскільки мають або здобувають вищу освіту 36,3% населення. Проте виявлено його територіальну поляризацію та професійну сегрегацію: висококваліфікований людський капітал (STEM, економіка) концентрується у містах, що посилює їхню роль як рушіїв відновлення.

Ключовою перешкодою для раннього розвитку людського капіталу є фактор безпеки: 17,2% батьків відмовляються від дошкільної освіти з міркування, що безпечніше вдома, а також через інфраструктурні обмеження у сільській місцевості. За такої ситуації батьки змушені займатися цілодобовим доглядом за дітьми, що знижує пропозицію праці домогосподарствами.

Результати дослідження є емпіричною базою для розробки цільової мікроорієнтованої політики подолання негативних трансформацій людського капіталу. Серед ключових інституційних механізмів запропоновано стимулювання участі жінок у STEM-галузях, програми реінтеграції мігрантів, зниження територіальних диспропорцій та пріоритетні інвестиції у безпечну освітню інфраструктуру для підтримки раннього розвитку людського капіталу.

Ключові слова: людський капітал, пропозиція праці, домогосподарства, демографічний вимір, освітній вимір, гендерні диспропорції, гендерна сегрегація, територіальна поляризація, міграція, внутрішньо переміщені особи.

Постановка проблеми. Людський капітал, що є ключовим стратегічним ресурсом будь-якої національної економіки, набуває критичного значення в умовах війни та необхідності повоєнного відновлення. Якість, структура й розподіл людського капіталу, які акумулюють знання, навички та здоров'я населення, безпосередньо визначають стійкість держави та її здатність до інноваційного зростання. Вимірювання людського капіталу традиційно базується на аналізі демографічних, освітніх та економічних характеристик, при цьому домогосподарства є первинною ланкою формування та реалізації цього капіталу.

Повномасштабне військове вторгнення РФ на територію України спричинило безпрецедентний соціально-демографічний шок, який порушив усталені механізми відтворення людського капіталу. Масова вимушена міграція (як внутрішня, так і зовнішня), мобілізація працездатного населення, руйнування освітньої інфраструктури та зростання соціально-економічних ризиків радикально трансформували склад домогосподарств і їхній економічний потенціал. Ці процеси формують гостру проблему для держави: швидку зміну профілю людського капіталу, його просторову нерівномірність та потенційну довгострокову втрату висококваліфікованих кадрів.

Незважаючи на значущість цих змін, існує гострий дефіцит актуальних, систематизованих і зіставних даних на рівні домогосподарств, які б дозволили кількісно оцінити масштаби та напрями трансформації основних компонентів людського капіталу. Зокрема, бракує комплексного аналізу гендерно-вікової динаміки у домогосподарствах, змін у структурі багатодітності та впливу фактора безпеки на інвестиції у ранній (дошкільний) освітній капітал. Без такого аналізу розробка ефективної політики повернення мігрантів, підтримки зайнятості та відновлення освітньої інфраструктури, що ґрунтується на реальних потребах, є неможливою.

Мета дослідження – комплексний аналіз кількісних та якісних змін людського капіталу крізь призму соціально-демографічних та освітніх характеристик домогосподарств, їхній порівняльний аналіз із періодом до повномасштабної війни в Україні та розробка рекомендацій щодо політики подолання негативних ефектів трансформації людського капіталу.

Інформаційною базою дослідження є результати загальнонаціонального репрезентативного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств України (ОСЕСД), проведеного у грудні 2023 року – лютому 2024 року. Це масштабне дослідження було реалізовано

ГО “Український центр соціальних реформ” та Інститутом демографії та проблем якості життя НАН України за технічної підтримки Дитячого фонду ООН (UNICEF). Показники ОСЕСД є зіставними з показниками державних вибіркового обстежень, зокрема Обстеження умов життя домогосподарств, що забезпечує можливість надійного порівняльного аналізу з довоєнним періодом [1; 2].

При підготовці статті використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. Метод статистичного групування та класифікації використано для детального аналізу характеристик демографічних і освітніх вимірів у розрізі статі, віку та типу поселення. Ключовим інструментом став порівняльний аналіз оцінок масштабів трансформації людського капіталу. Метод структурного аналізу використаний для оцінки внутрішньої структури людського капіталу за досягнутим рівнем освіти та спеціалізаціями, а загальнонаукові методи узагальнення й синтезу дозволили систематизувати отримані дані та сформулювати висновки.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Соціально-демографічні характеристики є ключовими детермінантами розвитку суспільства. Такі показники, як розмір і детальний склад домогосподарства, безпосередньо формують демографічний компонент людського капіталу – його потенціал до відтворення. Освітні характеристики населення є індикаторами якості людського капіталу. Саме на основі цієї комплексної інформації напрацьовуються цільові заходи для збереження, відтворення та ефективного використання людського капіталу конкретних типів сімей та категорій населення.

Першим кроком у кількісній оцінці трансформації людського капіталу є аналіз його демографічного компонента, що охоплює загальну чисельність та структуру домогосподарств, а також їхнє територіальне розміщення. Результати обстеження ОСЕСД засвідчили прямі наслідки воєнного та міграційного впливу на країну. За одержаними оцінками, спостерігається скорочення як чисельності домогосподарств по Україні в цілому, так і зменшення їхнього середнього розміру. Так, на початку 2024 року кількість приватних домогосподарств становила близько 13 574,5 тис., що на 974,7 тис. менше проти 2021 року [3]. У міських поселеннях проживали 65,6% домогосподарств (проти 67,8% у 2021 році), з них у великих містах (з чисельністю населення 100 тисяч осіб і більше) – 43,8% (проти 39,6% у 2021 році), у малих – 21,8% (проти 28,2% у 2021 році), у сільській місцевості – 34,4% (проти 32,2% у 2021 році).

Оцінка середнього розміру домогосподарства по Україні у 2024 році становила 2,3 особи (проти 2,6 особи у 2021 році). Найвищий серед-

ній розмір домогосподарства був у Чернігівській області (рис. 1, розраховано авторкою за даними [2]).

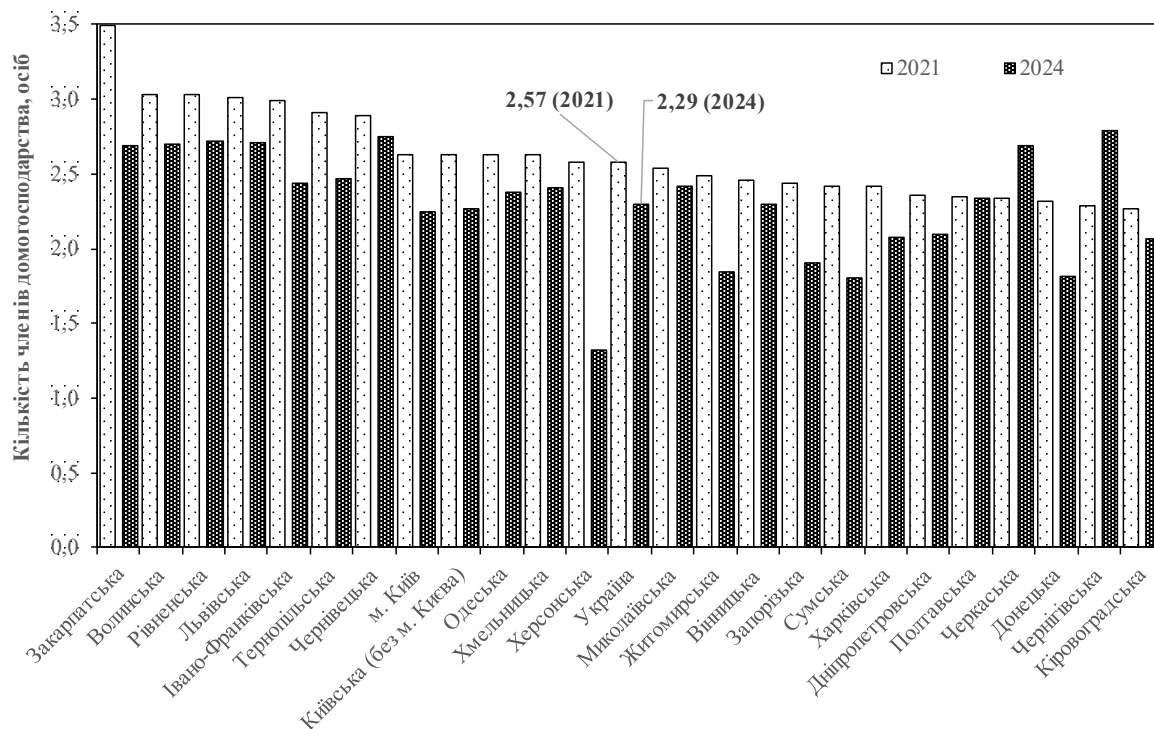

Рис. 1. Середній розмір домогосподарств за регіонами України, 2021 і 2024 рр.

У 2024 році більш чисельні домогосподарства проживали у сільській місцевості (2,5 особи проти 2,2 особи у міській місцевості). Також вищий середній розмір домогосподарств спостерігався переважно у західних областях країни (2,4 – 2,7 особи), найнижчий – у регіонах, де велися бойові дії (1,3 – 1,8 особи).

Ситуація в Україні вплинула на склад домогосподарств. У 2024 році частка сімей-одиначків зросла на 11,2 в. п. порівняно з 2021 роком і стано-

вила 29,1%. Водночас помітно скоротилися частки домогосподарств із трьома і більше особами у своєму складі. Найбільш поширеними в Україні залишалися домогосподарства, які склалися з двох осіб – 34,8 % (рис. 2, розраховано авторкою за даними [2]).

У 2024 році у складі домогосподарств до 14,3% скоротилася частка дітей віком 3–17 років, порівняно з 2021 роком, коли вона сягала 15,8% (табл. 1, розраховано авторкою за даними [2]).

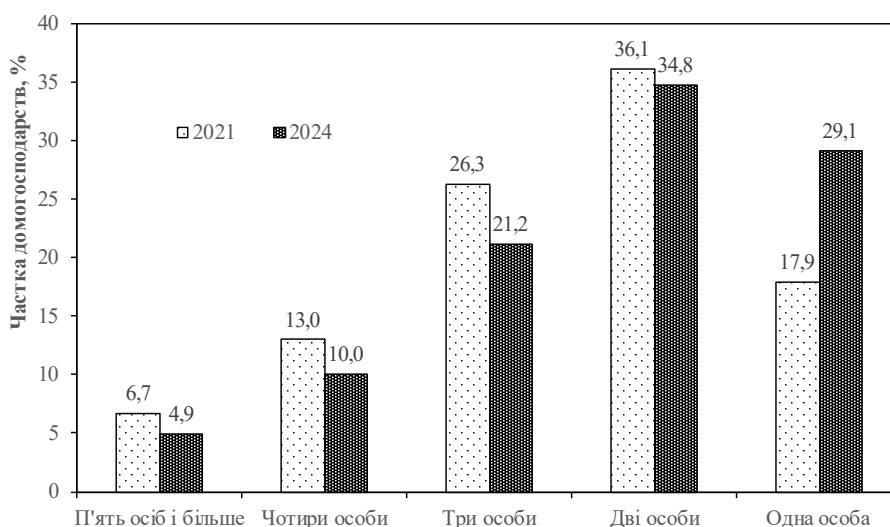

Рис. 2. Розподіл домогосподарств залежно від кількості осіб у їхньому складі, 2021 і 2024 рр.

Склад домогосподарств України за статтю та віком їхніх членів, 2021 і 2024 рр.

(%)

Склад домогосподарства		2024 р.			2021 р.		
		Усі домогосподарства	Міська місцевість	Сільська місцевість	Усі домогосподарства	Міська місцевість	Сільська місцевість
Діти	до 3 років	2,2	2,2	2,2	2,0	2,0	1,8
	3–6 років	4,1	3,8	4,6	3,9	4,7	2,6
	7–13 років	6,7	6,3	7,2	7,9	8,6	6,8
Підлітки	14–15 років	1,8	1,5	2,3	2,0	1,7	2,7
	16–17 років	1,7	1,6	1,9	2,0	1,9	2,3
Жінки	18–29 років	7,0	7,5	6,1	5,3	5,6	4,7
Чоловіки	18–29 років	8,2	8,7	7,3	6,3	6,4	6,0
Жінки	30–59 років	21,1	21,6	20,1	24,0	24,0	24,2
Чоловіки	30–59 років	21,8	22,4	20,8	22,1	21,4	23,1
Жінки	60 років і старші	16,4	15,9	17,3	15,7	15,1	16,5
Чоловіки	60 років і старші	9,1	8,5	10,2	8,8	8,6	9,3
Усього		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Також у 2024 році порівняно з 2021 роком зменшилася частка жінок у віці 30–59 років, водночас зросла частка осіб віком 60 років і старше. Такі структурні зрушення пов'язані насамперед з міграційними процесами, коли через війну за кордон виїхали переважно жінки з дітьми, а також підлітки віком 14–17 років.

Помітними є зрушення і в перерозподілі частки чоловіків різного віку, що пов'язані з мобілізаційними процесами. А з урегулюванням на законодавчому рівні питання про виїзд за кордон чоловіків віком 18–22 роки [4] очікується, що у 2025 році зміни в структурі складу домогосподарств стануть різочішими.

Ключовим компонентом демографічного виміру людського капіталу є кількість дітей у складі домогосподарств. Саме в цьому сегменті зафіксовано найбільш критичні зміни. Так, частка домогосподарств, які у 2024 році мали у своєму складі дітей у віці до 18 років, становила близько 26,9% (на початок 2022 р. – 37,8%). Серед сімей з дітьми найпоширенішою категорією залишались однодітні домогосподарства, хоча їхня частка суттєво зменшилася – з 79,3% у 2021 році до 68,7% у 2024 році. Водночас частка сімей із двома дітьми зросла з 18,8% до 24,6%. Найбільш вражаюча зміна стосувалася багатодітних домогосподарств (із трьома дітьми та більше): їхня сукупна частка за вказаний період зросла майже втричі – з 1,9% до 6,7%. Такий внутрішній зсув до більшої багатодітності, ймовірно, пояснюється тим, що більш чисельні сім'ї, які стикаються зі значними логістичними та фінансовими труднощами при виїзді, частіше залиша-

лися в Україні, тоді як значна частина однодітних сімей виїхала за кордон. Додатковою причиною, що може впливати на рішення багатодітних сімей залишатись у країні, є чинний мобілізаційний фактор, згідно з яким чоловіки, які мають на утриманні трьох і більше дітей, звільняються від військового призову.

Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю останніх відрізняється в міській та сільській місцевостях. Одну дитину мали 73,5% міських домогосподарств із дітьми проти 60,6% сільських домогосподарств з дітьми. Водночас серед останніх були поширені домогосподарства з двома дітьми – 27,9% проти 22,7% та з трьома і більше дітьми – 11,5% проти 3,8%.

Перехід до аналізу соціальної структури домогосподарств із дітьми дозволяє оцінити рівень їхньої уразливості та навантаження на дорослих членів, зокрема частку сімей, де вихованням дитини займається лише одна доросла особа (як правило, один із батьків). Усупереч очікуванням, пов'язаним із масовою мобілізацією та зовнішньою міграцією, обстеження зафіксувало зменшення частки таких домогосподарств: у 2024 році вона коливалась у діапазоні 12,2–12,6% залежно від типу місцевості, тоді як у 2021 році – від 18,9% у сільській місцевості до 34,4% у міських поселеннях. Можна припустити, що такі зміни пов'язані з двома причинами: об'єднанням неповних сімей (наприклад, із родичами, бабусями/дідусями) для спільного подолання безпекових та фінансових ризиків, що спричинює формальну зміну статусу домогосподарства (воно перестає бути таким, що

має лише одну дорослу особу). Друга причина пов'язана з тим, що значна частина класичних сімей, де мати одна виховує дитину (дітей), повним складом виїхала за кордон, отже виключена з обстеження.

Повномасштабна війна значно вплинула на гендерну динаміку та розподіл соціальної відповідальності всередині українських домогосподарств. В умовах масової мобілізації чоловіків до сил оборони та обмеження на виїзд чоловіків працездатного віку за кордон роль жінки як голови

домогосподарства набула критичного значення. За результатами обстеження, частка домогосподарств, які очолювала жінка, у 2024 році зросла до 65,5% проти 52,1% у 2021 році (особливо помітним цей зсув був у сім'ях, що не мали дітей; тут головуювання жінок сягнуло 70%). Найбільші зміни зафіксовано у сільській місцевості, де гендерні диспропорції сімейних ролей були найпомітнішими: частка жінок-голів зросла з 51,3% у 2021 році до 68,2% у 2024 році (табл. 2, розраховано авторкою за даними [2]).

Таблиця 2

Розподіл домогосподарств залежно від віку та статі особи, яка очолює домогосподарство (голови домогосподарства), 2021 і 2024 рр.

(%)

Голова домогосподарства		2024 р.			2021 р.		
		Усього	Міська місцевість	Сільська місцевість	Усього	Міська місцевість	Сільська місцевість
Жінка	18–29 років	9,2	9,7	8,2	2,8	3,5	1,2
	30–59 років	32,6	32	33,7	26,0	27,0	23,9
	60 років і старші	23,7	22,3	26,3	23,3	21,9	26,2
	Разом жінки	65,5	64,0	68,2	52,1	52,4	51,3
Чоловік	18–29 років	6,9	8,1	4,5	3,1	4,3	0,7
	30–59 років	19,2	20,1	17,6	30,3	29,7	31,9
	60 років і старші	8,4	7,8	9,7	14,5	13,6	16,1
	Разом чоловіки	34,5	36,0	31,8	47,9	47,6	48,7
Усього		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Значна частина домогосподарств України (73,1% у 2024 році проти 62,2% у 2021 році) не мала у своєму складі дітей віком до 18 років. Тому детальний аналіз внутрішньої структури цих домогосподарств є критичним для оцінки пропозиції праці всередині них та навантаження на працездатний людський капітал. На особливу увагу заслуговують дві ключові категорії: домогосподарства-одиначки та домогосподарства, що складаються з двох і більше дорослих осіб. Порівняння їхнього складу за віковим статусом за 2021 та 2024 роки дозволяє виявити зони соціальної вразливості та концентрацію людського капіталу, особливо в контексті територіальної диференціації.

Так, у 2024 році серед домогосподарств, що складаються з однієї особи, половина очолюється особами працездатного віку (49,3%), і кожне друге (50,7%) – відповідно особами непрацездатного віку. Спостерігається незначне зростання частки однаків працездатного віку (+3,2 в. п.) та відповідне зменшення частки однаків непрацездатного віку (-3,2 в. п.) порівняно з 2021 роком. Найвища частка домогосподарств-одиначків, головою яко-

го є особа працездатного віку, – у великих містах (55,7%), а голова непрацездатного віку – у сільській місцевості (59,7%). Домогосподарства однаків у 55,0% очолюються жінками та 45,0% – чоловіками.

Серед домогосподарств, які складаються з двох і більше осіб, переважають ті, в яких всі члени домогосподарства у працездатному віці (40,6%), ще по чверті домогосподарств – коли всі члени у непрацездатному віці, або принаймні один член домогосподарства непрацездатний. Спостерігається тенденція до збільшення частки домогосподарств, де всі члени у працездатному віці (+1,9 в. п.), та зменшення частки домогосподарств, що складаються лише з непрацездатних осіб (-1,8 в. п.) порівняно з 2021 роком.

Просторовий аналіз структури домогосподарств без дітей демонструє значну нерівномірність розподілу людського капіталу. Великі міста є основними центрами концентрації працездатного людського капіталу. У 2024 році частка домогосподарств, де всі члени працездатного віку, сягала 46,1%, що значно вище, ніж у сільській місцевості

(34,2%). Водночас сільська місцевість несла найбільше демографічне навантаження. Тут найвища частка домогосподарств, які склалися виключно з осіб непрацездатного віку (29,3% проти 22,0% у великих містах), а також було найбільше сімей (10,8%), де працюючий член підтримував двох і більше непрацездатних осіб.

Аналіз економічної активності домогосподарств свідчить про домінуючу монозалежність серед тих, які мають зайнятих осіб: 56,9% таких домогосподарств залежать лише від одного годувальника, що створює критичні соціальні та фінансові ризики. Ця проблема є системною і спостерігається у всіх типах поселень, досягаючи найвищого показника у малих містах (58,1%).

Масова міграція стала визначальним фактором, який зумовив структурні та територіальні зміни у складі українського людського капіталу. Необхідність пошуку безпеки спричинила значний рух населення як у межах країни (внутрішнє переміщення), так і за її межі (зовнішня міграція). Саме внутрішнє переміщення суттєво змінило демографічний профіль регіонів. За оцінками Міжнародної організації з міграції, станом на грудень

2023 року в Україні проживало 3 689 000 внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та 4 455 000 осіб, які повернулися додому. Очевидна диспропорція людського капіталу: більшість переміщених осіб (59%) становили жінки, а 41% – чоловіки. Хоча більшість ВПО були працездатного віку (53%), чверть переміщених осіб (25%) становили діти, а менше чверті (22%) були віком 60 років і старше [5]. Таке масове внутрішнє переміщення створює значні виклики для належного піклування та відновлення економічної активності в постраждалих та приймаючих регіонах. Аналіз цих переміщень, їхньої географії та динаміки повернення є ключовим для розуміння сучасного розподілу людського капіталу і розробки цільових програм реінтеграції.

У ході опитування ОСЕСД 10,8% домогосподарств зазначили, що члени їхніх сімей виїздили з України після 24 лютого 2022 р. на термін місяць або більше через війну. Найбільша частка таких домогосподарств спостерігалась у Житомирській області (39,4%), а також у деяких західних областях, таких як Тернопільська (18,8%) та Львівська (15,3%) області, рис. 3 (розраховано авторкою за даними [2]).

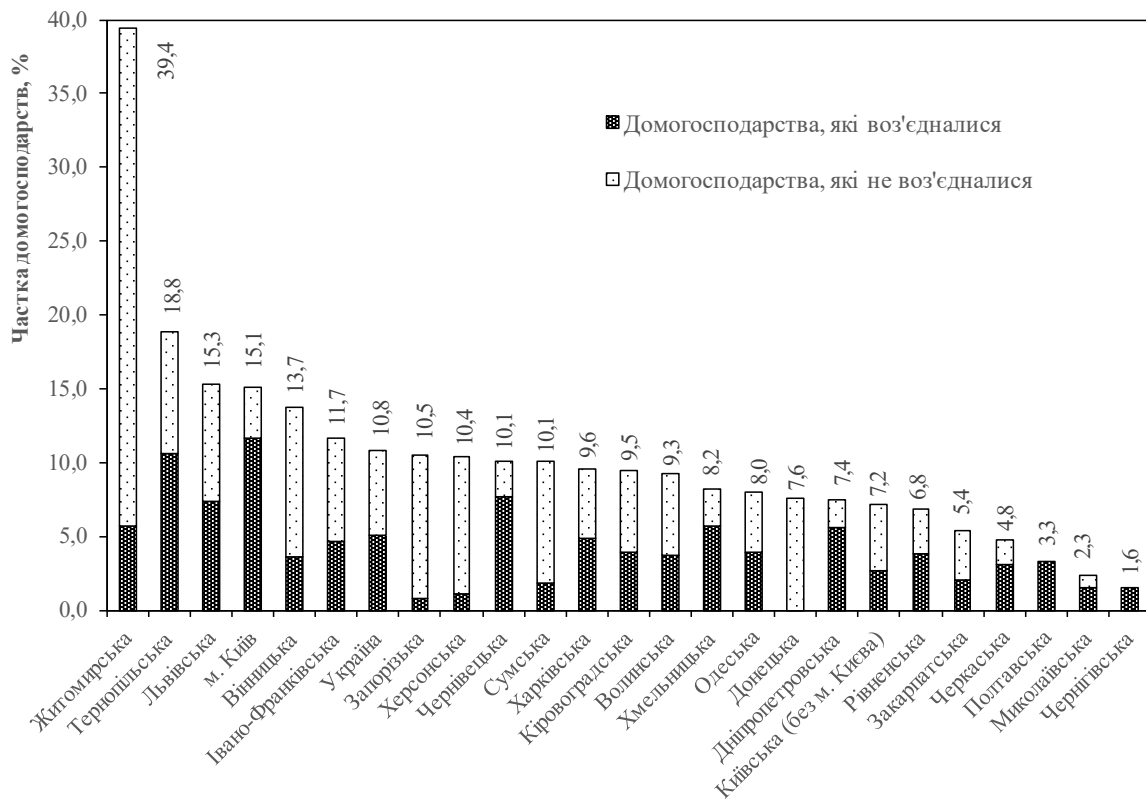

Рис. 3. Розподіл домогосподарств, члени яких змінювали місце проживання після 24.02.2022 р., станом на лютий 2024 року за регіонами України

Серед домогосподарств, члени яких виїжджали з України від початку повномасштабного вторгнення, на момент опитування 47,0% воз'єдналися з сім'ями. Найвища частка тих, хто повернувся

на постійне місце проживання, – у Чернігівській та Полтавській областях, найнижча – у Донецькій, Запорізькій і Херсонській областях (рис. 4, розраховано авторкою за даними [2]).

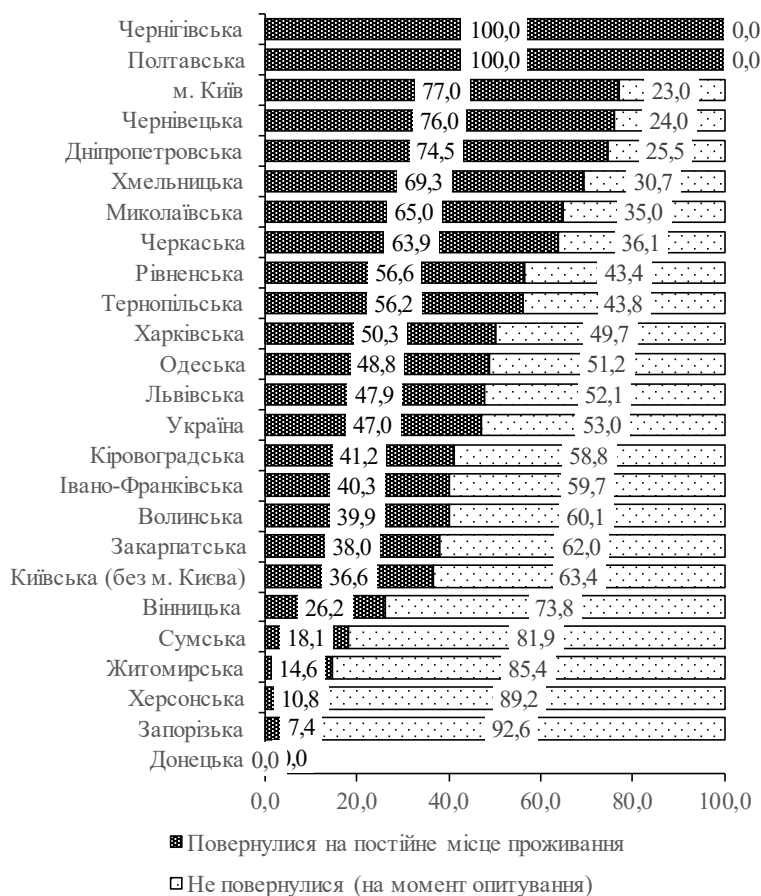

Рис. 4. Розподіл домогосподарств, члени яких змінювали місце проживання після 24.02.2022 р., станом на лютий 2024 року, за часткою повернення на постійне місце проживання, %

Серед населення, яке після 24 лютого 2022 року виїздило за кордон і повернулося на постійне місце проживання в Україну, кожна друга особа отримала тимчасовий прихисток у Польщі (49,4%), ще 14,2% – у Німеччині, 6,6% – в Італії (рис. 5, розраховано авторкою за даними [2]).

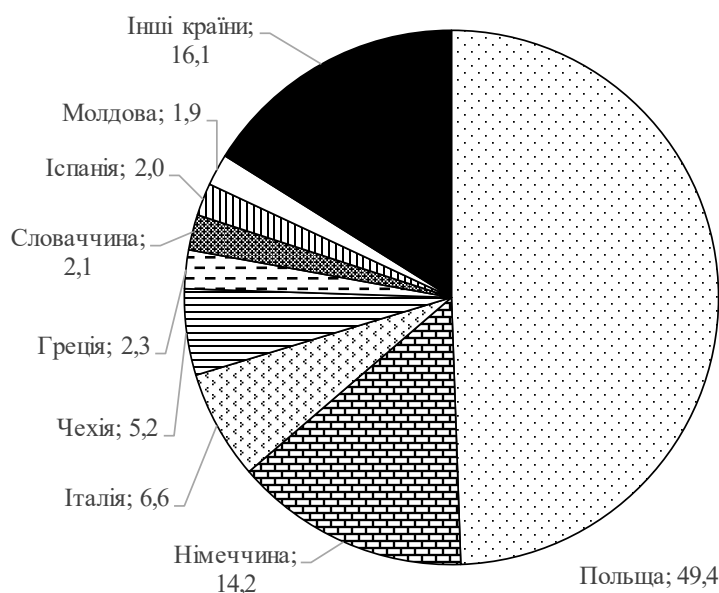

Рис. 5. Розподіл частки осіб, які виїздили з України після 24.02.2022 року терміном на місяць або більше через війну, станом на лютий 2024 року, за країнами виїзду, %

Серед тих, хто залишався жити за кордоном на момент опитування, 41,5% проживали у Польщі, 22,7% – у Німеччині, 12,7% – у Швеції.

За результатами дослідження оцінено переміщення населення в межах України від початку гібридної війни (лютий 2014 року). Виявлено, що основний період переміщень припав на початок повномасштабної війни (лютий – травень 2022 року), при цьому до Закарпатської, Чернівецької, Івано-Франківської та Львівської областей у цей період переїхало 58% усіх ВПО. До 24 лютого 2022 року найбільше ВПО спостерігалось у Київській, Волинській областях та м. Києві (від 48% до 83%). Серед тих, хто змінив місце проживання у період з січня 2023 року по січень 2024 року, – населення, що переміщалося у межах Миколаївської, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей.

Окрім структурних змін у демографічному складі, критично важливим для оцінки перспектив повоєнного відновлення є аналіз освітнього компонента людського капіталу. Освіта визначає кваліфікаційний потенціал нації, її здатність до інновацій та майбутню продуктив-

ність праці. Сфокусуємо увагу на двох ключових аспектах:

1) досягнутий рівень освіти та вибір спеціальностей дорослим населенням, що відображає наявний людський капітал;

2) охоплення дітей дошкільною освітою, що є індикатором формування раннього людського капіталу.

За результатами дослідження, вищу освіту у 2024 році здобували або вже мали (початковий, перший або другий рівень вищої освіти) 36,3% населення. Ще майже третина населення (31,5%) – здобувачі або власники дипломів про професійну (професійно-технічну) освіту, а кожна четверта особа (25,7%) – здобувала/мала повну загальну середню або базову середню освіту. Зазначимо, що у статті не приводиться порівняння структур освіти за 2021 та 2024 роки, оскільки Держстат традиційно охоплює цим запитанням населення віком 6 років і старше, тоді як опитування ОЕСД визначає структуру освіти для населення віком 10 років і старше.

Існують відмінності у здобутті/досягненні певних рівнів освіти за типом місцевості (рис. 6, розраховано авторкою за даними [2]).

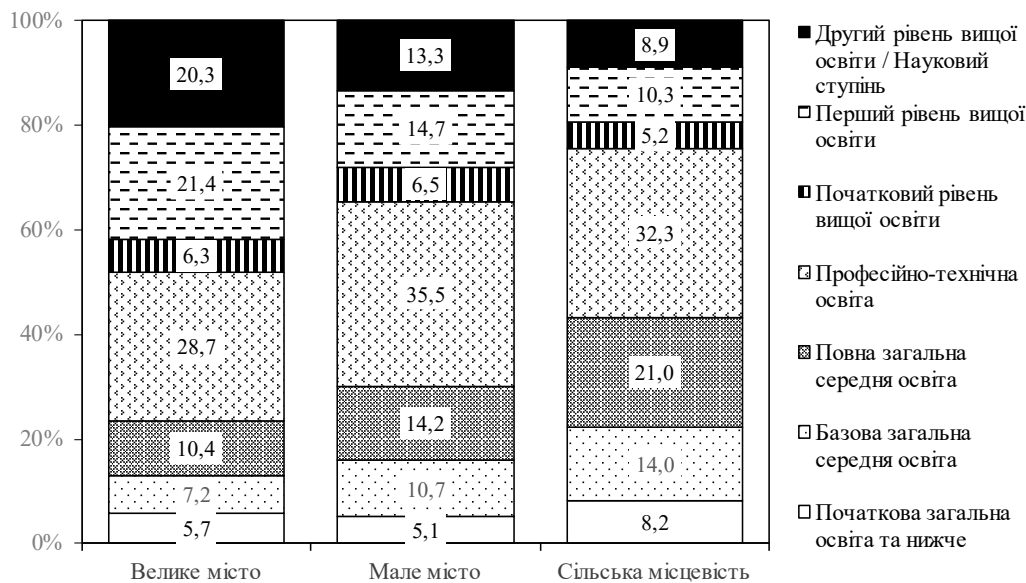

Рис. 6. Розподіл населення віком 10+ років за рівнем освіти та місцевістю проживання, 2024 р., %

Так, частка тих, хто здобував/мав вищу освіту, традиційно була вищою у великих містах, тоді як у сільській місцевості переважали представники з повною загальною або базовою загальною освітою. Серед здобувачів вищої освіти (початкового, першого та другого рівнів) кожен другий навчався за напрямом “Технічні науки” (25,8%) або “Економіка” (23,2%), педагогіку обрали 12,5%, а гуманітарну галузь – 9,1% населення. У міських поселеннях була найбільша частка тих, хто обирав технічні науки, а в малих містах – економічну галузь. У сільській же місцевості

порівняно з іншими місцями проживання більш поширеним було здобуття освіти в галузі педагогіки, медицини та сільського господарства.

Аналіз структури здобувачів вищої освіти за галузями чітко виявляє глибоку гендерну сегрегацію людського капіталу (рис. 7, розраховано авторкою за даними [2]).

Серед чоловіків абсолютним пріоритетом у 2024 році були технічні науки (галузь STEM – наука, технології, інженерія, математика), які обрали 42,5% осіб, що майже вчетверо перевищує частку жінок у цій сфері (11,5%). Така кон-

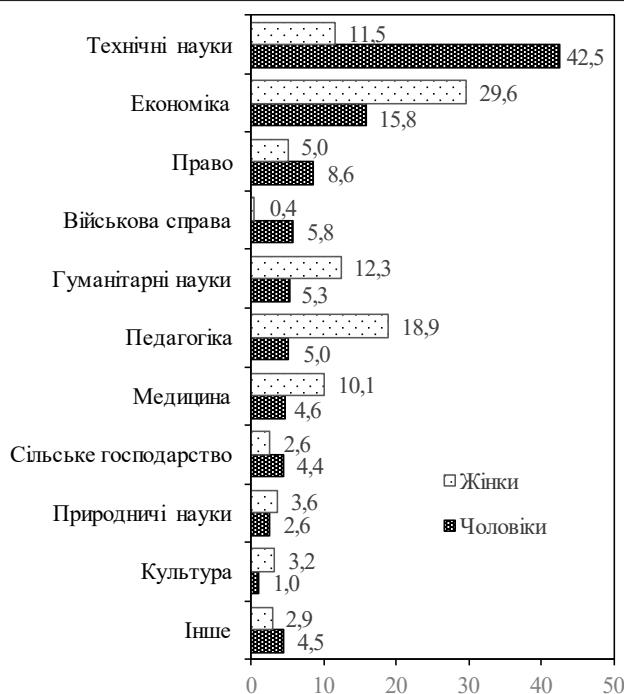

Рис. 7. Розподіл здобувачів вищої освіти за галузями навчання та статтю, 2024 р., %

центрація чоловічого людського капіталу у критичних для інфраструктурного відновлення та інновацій галузях є позитивним фактором, але водночас створює значний гендерний дисбаланс. І навпаки, жінки значно домінували у соціальних та гуманітарних сферах, які традиційно асоціюються з нижчою оплатою праці: економіка (29,6% жінок проти 15,8% чоловіків), педагогіка (18,9% проти 5,0%) та гуманітарні науки (12,3% проти 5,3%).

Аналіз охоплення дітей дошкільною освітою є прямим індикатором інвестицій домогосподарств у майбутній людський капітал та відображає вплив безпекових і соціально-інфраструктурних факторів. Так, серед дітей віком від 2 до 7 років близько 60% тих, хто відвідував навчальний заклад дошкільної освіти. Відповідний показник є найнижчим для дітей дворічного віку (23,0%) і найвищим – для дітей 6 років (85,1%), рис. 8 (розраховано авторкою за даними [2]).

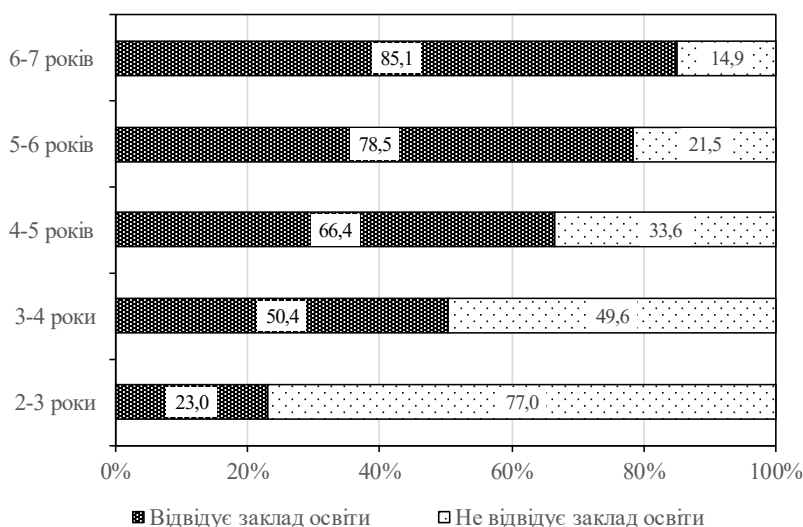

Рис. 8. Розподіл частки дітей віком 2–7 років, які навчались у закладі дошкільної освіти, 2024 р.

Спостерігаються певні відмінності у відвідуванні дітьми закладів дошкільної освіти залежно від місця проживання. Так, у великих містах в цілому діти від 2 до 7 років частіше здобували дошкільну освіту (67,0%) і природно, що ця частка була вищою у старших вікових групах порівняно

з дітьми, які проживали у малих містах та сільській місцевості. Це свідчить про територіальну нерівність у доступі до інфраструктури, що є важливим для формування раннього людського капіталу.

Аналіз причин невідвідування дітьми до 7 років закладів дошкільної освіти виявляє два кри-

тичні бар'єри: безпековий та інфраструктурний. Безпековий фактор проявляється в тому, що 17,2% батьків по всій країні зазначили: в умовах війни дитині вдома безпечніше. Цей фактор є домінуючим для старших дошкільнят (від 32% до 47% для дітей 5–6 років) і прямо обмежує повернення батьків до економічної активності. Інфраструктурний фактор превалює у сільській місцевості, де частка жінок – голів домогосподарства є однією з найвищих, а проблема доступності закладів дошкільної освіти є критично вагомою: 13% батьків вказали на відсутність місць у територіально доступних закладах, а 10% – на повну їхню відсутність.

Отже, недостатнє охоплення дошкільною освітою, спричинене війною та структурними проблемами у сільській місцевості, є не лише соціальною, а й критичною економічною перешкодою, яка стримує використання наявного (працездатного) людського капіталу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене загальнонаціональне репрезентативне обстеження соціально-економічного стану домогосподарств України дозволило зафіксувати системний характер трансформації людського капіталу в умовах повномасштабної війни. Аналіз засвідчив глибокий демографічний шок, посилення гендерних диспропорцій, зростання економічної вразливості домогосподарств та значну просторову нерівномірність у розподілі кваліфікованого людського капіталу. Доцільно сформулювати такі узагальнюючі висновки щодо кількісних та якісних трансформацій:

1. Спостерігаються прямі наслідки воєнного та міграційного впливів на країну, серед яких скорочення загальної кількості домогосподарств, зміна їхнього середнього розміру та істотний перерозподіл населення між різними типами поселень, що впливає на просторову нерівномірність людського капіталу.

2. Найбільш критичні зміни зафіксовано у сегменті домогосподарств із дітьми до 18 років. Скорочення частки домогосподарств із дітьми в 1,4 раза вказує на пряму втрату репродуктивного потенціалу. Також виявлено зсув всередині домогосподарств із дітьми: зменшення частки сімей з однією дитиною на тлі збільшення частки багатодітних домогосподарств. Це створює нові виклики для соціальної політики та несе загрозу посилення економічної вразливості й навантаження на жіночий людський капітал, оскільки зростає концентрація великих сімей, які потребують посиленої соціальної підтримки.

3. Повномасштабна війна значно вплинула на гендерну динаміку та розподіл соціальної відповідальності всередині домогосподарств: роль жінки як голови домогосподарства набула критичного значення через масову мобілізацію чоловіків та обмеження на виїзд. Це свідчить про високу адап-

тивність жіночого людського капіталу, водночас також створює ризики їхнього перевантаження й обмеження кар'єрного розвитку.

4. Масова міграція стала визначальним фактором, який зумовив структурні та територіальні зміни у складі українського людського капіталу. Внутрішнє переміщення суттєво змінило демографічний профіль регіонів, що спричинює значні виклики для належного піклування та відновлення економічної активності у постраждалих та приймаючих регіонах. Ті особи, хто залишався жити за кордоном на момент опитування, підсилюють ризик безповоротної втрати Україною висококваліфікованого людського капіталу.

5. Детальний аналіз внутрішньої структури домогосподарств без дітей дозволив зробити висновок щодо посилення територіальної поляризації у розміщенні людського капіталу та концентрації зон соціальної вразливості. Великі міста є центрами концентрації економічно активного людського капіталу, що посилює їхню роль як рушіїв повоєнного відновлення. Водночас сільська місцевість несе найбільше демографічне навантаження з обтяженням працездатних осіб непрацездатним населенням, що посилює ризики бідності та ставить під загрозу економічний розвиток таких територій.

6. Аналіз економічної активності домогосподарств свідчить про їхню високу залежність від обмеженої кількості працюючих членів. Понад третина домогосподарств повністю залежні від інших джерел доходу (як правило, соціальних виплат, пенсій або допомоги родичів), оскільки не мають у своєму складі жодного члена, який би отримував заробітну плату. Крім того, у домогосподарствах, що мають лише одного працюючого, високою є монозалежність, що створює значні фінансові ризики для родини в умовах воєнної економіки. Ця залежність та вразливість своєю чергою знижує потенціал домогосподарств для інвестицій у власний людський капітал.

7. Якісний склад людського капіталу з погляду здобуття вищої освіти залишається високим, але зі значними структурними викликами. Концентрація чоловіків у критичних для відновлення технічних галузях є позитивним фактором, водночас створює значний гендерний дисбаланс, оскільки жінки домінують у соціальних та гуманітарних сферах, які асоціюються з нижчою оплатою праці.

8. Аналіз охоплення дітей дошкільною освітою виявляє два критичні бар'єри (безпековий та інфраструктурний), які є не лише соціальною, а й значущою економічною перешкодою, що стримує використання наявного працездатного людського капіталу, оскільки батьки (переважно жінки) вимушені займатися доглядом.

Для подолання негативних ефектів структурної та якісної трансформації людського капіталу, спричиненої війною, необхідною є розробка по-

літики, спрямованої на усунення гендерних, територіальних та економічних диспропорцій, які загрожують потенціалу нації у довгостроковій перспективі. З огляду на виявлені критичні виклики, доцільно розробити й імплементувати такі політики та інституційні механізми:

1. Політика відтворення повинна пріоритизувати безпекову складову освітньої інфраструктури. Механізм передбачає термінове пріоритетне фінансування будівництва та облаштування укриттів у закладах дошкільної освіти, що дозволить звільнити батьків (особливо жінок – голів домогосподарств) від цілоденного догляду за дітьми та створить умови для їхнього повернення на ринок праці або для підвищення кваліфікації.

2. Для мінімізації гендерної сегрегації у виборі спеціальностей та посилення економічної вразливості жінок необхідні диференційовані програми фінансової стійкості та перекваліфікації: створення державних програм, які цільовим чином підтримують жінок – голів домогосподарств через надання грантів для малого бізнесу та пільгового кредитування. Ключовим елементом є субсидування навчання на високотехнологічних спеціальностях (зокрема, STEM) для стимулювання участі жінок у критичних для відновлення галузях, що мінімізуватиме розрив між високою освітньою кваліфікацією жінок та їхньою економічною вразливістю.

3. Політика відтворення людського капіталу має бути цільовим чином спрямована на зниження навантаження на обмежену кількість працюючих у сільській місцевості, де необхідні механізми підтримки людського капіталу. Наприклад, запровадження цільових стипендій та грантів для осіб, які здобувають вищу освіту за спеціальностями, критично важливими для сільських регіонів (педагогіка, медицина, агросектор), з умовою обов'язкового відпрацювання у сільських громадах.

4. Для ефективного відновлення людського капіталу необхідно створення цільових стимулів та

програм реінтеграції. Для зовнішніх мігрантів – це розробка економічних пакетів та програм повернення, що передбачають пільгове житло, гранти на зачаткування власної справи, а також гарантоване працевлаштування у критичних секторах (наприклад, інженерія, медицина). Для внутрішньо переміщених осіб – забезпечення визнання кваліфікацій та освітніх документів, а також посилення програм професійної перекваліфікації. Ці програми мають бути орієнтовані на регіональну специфіку та нагальні потреби ринку праці приймаючих громад, що забезпечить максимальну відповідність між наявним людським капіталом ВПО та попитом на кваліфіковані кадри у нових місцях проживання.

Загалом результати дослідження слугують емпіричним підґрунтям для переходу до мікроорієнтованої політики відтворення людського капіталу, яка зважає на реальні структурні зміни на рівні домогосподарств та націлена на підтримку найуразливіших та найбільш адаптивних груп.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з постійним моніторингом та поглибленим вивченням довгострокових наслідків виявлених структурних трансформацій людського капіталу на рівні домогосподарств. Зокрема, важливим є аналіз пропозиції праці на рівні домогосподарств, спрямований на оцінку змін, які обмежують або трансформують економічну активність. Необхідним також є вивчення економічної стійкості вразливих груп та оцінка впливу подвійного навантаження на жінок на їхнє кар'єрне зростання. Однак зазначений моніторинг є неможливим без надійної та порівнянної інформаційної бази. Оскільки на сьогодні ОЕСД є єдиним надійним джерелом таких даних, ключовою умовою для реалізації окреслених цілей є відновлення державних статистичних спостережень, проведення яких призупинено під час дії воєнного стану в Україні.

Список використаних джерел

1. Соціально-економічний стан домогосподарств України (за результатами загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств (ОЕСД), проведеного у грудні 2023 року – лютому 2024 року. Київ, 2024. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/social-economical-state-2023-24>
2. Socio-economic Status of Households of Ukraine (December 2023 – February 2024). (SESHS IND 10042024 FIN, SESH Household). URL: <https://knowledge.unicef.org/ukraine/resource/socio-economic-status-households-ukraine> (дата звернення: 26.07.2025).
3. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2021 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): стат. зб. / Державна служба статистики України. Ч. 1. Київ, 2022. 433 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_vrd_21.pdf
4. Про внесення змін до Правил перетинання державного кордону громадянами України: постановва Кабінету Міністрів України від 26.08.2025 р. № 1031. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1031-2025-%D0%BF#Text>
5. Ukraine Internal Displacement Report. General Population Survey. Round 15. December 2023. International Organization for Migration. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-15-november-december>

6. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2022 році (за матеріалами вибіркового обстеження): стат. зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2022. 86 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/sdhd_22.pdf

References

1. Socio-economic Status of Households of Ukraine (according to the results of the nationwide sample household socioeconomic status survey (HSESS), conducted in December 2023 – February 2024). (July 24, 2024). Kyiv. *www.unicef.org*. Retrieved July 26, 2025 from <https://www.unicef.org/ukraine/documents/social-economical-state-2023-24> [in Ukrainian].

2. Socio-economic Status of Households of Ukraine (December 2023 – February 2024). (SESHS IND 10042024 FIN, SESH Household). (July 24, 2024). *knowledge.unicef.org*. Retrieved July 26, 2025 from <https://knowledge.unicef.org/ukraine/resource/socio-economic-status-households-ukraine>

3. Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2021 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv Ukrainy): stat. zb. [Expenditure and Resources of Households of Ukraine in 2021 (according to a sample survey living conditions of households in Ukraine): Statistical Yearbook]. (2022). Kyiv. *www.ukrstat.gov.ua*. Retrieved from https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_vrd_21.pdf [in Ukrainian].

4. Pro vnesennia zmin do Pravyl peretynannia derzhavnoho kordonu hromadianamy Ukrainy: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.08.2025 r. № 1031 [On Amendments to the Rules of Crossing the State Border by Citizens of Ukraine. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 26, 2025 No. 1031]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1031-2025-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

5. Ukraine Internal Displacement Report. (December 2023). General Population Survey. Round 15. *International Organization for Migration*. Retrieved from <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-15-november-december>

6. Sotsialno-demohrafichni kharakterystyky domohospodarstv Ukrainy u 2022 rotsi (za materialamy vybirkovoho obstezhennia): stat. zb. [Social and Demographic Characteristics of Households of Ukraine (according to sample survey results): Statistical Yearbook]. (2022). Kyiv. *www.ukrstat.gov.ua*. Retrieved from https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/sdhd_22.pdf [in Ukrainian].

M. Yu. Ogay,

PhD in Economics, Senior Researcher Fellow,

Leading Research Fellow,

Doctoral Student,

Mykhailo Ptukha Institute for Demography and Life Quality Research

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

E-mail: ogay@ukr.net

Scopus ID: 57952923000

Researcher ID: AIA-0212-2022

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9292-5710>

Transforming the Human Capital in Ukraine: Demographic and Educational Dimensions

The human capital accumulating the population's knowledge, skills, health, and capabilities is a critically important asset for the economic sustainability and postwar recovery of Ukraine. Amidst the large-scale aggression, a core task is the adequate assessment of its current condition and transformations. In view of the above, the research objective is to conduct a comprehensive analysis of change in the human capital through the prism socio-demographic and educational characteristics of households.

The article presents results of an analysis by key dimensions of the human capital transformation: demographic (quantitative and age dynamics, gender composition of households, with reference to migration shifts), demographic (by-industry segregation and barriers for early development of the human capital), and, indirectly, economic (activity and structure of social responsibility of households). Besides that, the research places emphasis on the territorial differentiation of these dimensions between urban and rural settlements.

The information base for the research covers data from the nationwide sample survey of the socio-economic conditions of households, held from December 2023 to February 2024, and data from the official sample

survey of the living conditions of households, held in 2021 and early 2022. These surveys have a harmonized methodological framework allowing for an adequate assessment of the structural transformation scales.

Results of the research showed heavy demographic losses and structural changes. The total number of private households decreased from 14.5 million to 13.6 million, with their average size fallen from 2.6 to 2.3 persons. The most dramatic fall, i.e., 10.9 percentage points, was in the share of households with children younger than 18 (from 37.8% to 26.9%), which is an immediate effect of the external migration. The analysis revealed the increasing gender asymmetry in the social responsibility, with women managing nearly 66% of the households. The economic analysis showed a high vulnerability of the human capital, because 56.9% of the households with working members depended only on one working person, which poses critical social and financial risks.

Regarding the educational dimension, the analysis confirmed the existence of a significant high-quality potential of the human capital, because 36.3% of the population either had a higher education diploma or were studying in a higher education institution. Yet, its territorial polarization and professional segregation was found: the high-skilled human capital (STEM, economics) was concentrated in cities, thus increasing their role as drivers of the recovery.

A crucial barrier for early development of the human capital is the factor of safety: 17.2% of the parents tended to abandon preschool education for safety-related reasons and due to infrastructure constraints in the rural area. In this case, parents are forced to engage in childcare around the clock, thus shrinking the labor supply by the households.

Results of this research lay an empirical background for elaborating a targeted micro-oriented policy for eliminating negative transformations of the human capital. The principal institutional schemes proposed to be stimulation of women's participation in STEM industries, migrant reorientation programs, smoothing of territorial disproportions, and priority investments in the safe educational infrastructure to support early development of the human capital.

Key words: *human capital, labor supply, households, demographic dimension, educational dimension, gender disproportions, gender segregation, territorial polarization, migration, internally displaced persons.*

Бібліографічний опис для цитування:

Огай М. Ю. Трансформація людського капіталу в Україні: демографічний та освітній виміри. *Статистика України*. 2025. № 3. С. 75–87. Doi: 10.31767/su.3(110)2025.03.06

Bibliographic description for quoting:

Ogay, M. Yu. (2025). Transformatsiia liudskoho kapitalu v Ukraini: demohrafichnyi ta osvitnii vymiry [Transforming the Human Capital in Ukraine: Demographic and Educational Dimensions]. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*, 3, 75–87. Doi: 10.31767/su.3(110)2025.03.06 [in Ukrainian].